

Programmainformatie

Puccini en Verdi

Messa di Gloria

&

Operadelen

Utrechts Studenten Koor & Orkest

zomer 2019

Programmainformatie 3e jaargang, nr. 3

Uitgave van het Utrechts Studenten Koor en Orkest

Auteurs | Abe Wolthuis, Bas Roetman, Cornelis Bouter, Justus van Iterson,
Maaïke van der Wel, Michael Huijbregts, Roselinde Wijnands

Lay-out | Merel Derkx, Stijn Bruning

De Pico (programmainformatiecommissie) bestaat uit:

Stijn Bruning (hoofdredacteur)

Abe Wolthuis

Bas Roetman

Cornelis Bouter

Justus van Iterson

Maaïke van der Wel

Merel Derkx

Michael Huijbregts

Mickey Bramer

Roselinde Wijnands

Giacomo Puccini

door Maaike van der Wel

Giacomo Puccini (1858–1924) werd geboren in het Toscaanse stadje Lucca. De mannelijke Puccini's voor Giacomo stonden in de regio al generaties lang bekend als componisten van kerkelijke muziek en als kapelmeesters van de kathedraal van Lucca. Helaas overleed vader Puccini toen Giacomo 5 jaar oud was. Hierdoor ging de positie naar iemand buiten de familie en zo kwam er een eind aan ruim een eeuw Puccini-kapelmeesters.

Na de dood van zijn vader nam Puccini's oom de verantwoordelijkheid om de jonge Puccini een goede muzikale opleiding te geven. Hij kreeg les van twee oude leerlingen van zijn vader en speelde orgel in de kleinere plaatselijke kerken. De positie van kapelmeester stond nog steeds open voor als Puccini volwassen zou worden, maar toen hij op zeventienjarige leeftijd Verdi's *Aïda* zag beseftte Puccini dat hij operacomponist wilde worden, in plaats van kerkorganist. Om dit doel te bereiken begon Puccini in 1880 met een studie aan het conservatorium van Milaan. Hij studeerde onder andere compositie bij Amilcare Poncielli, die je wellicht kent van de [Urendans](#) uit de opera *La Gioconda*.

Tijdens zijn studie leefde Puccini in armoede; soms moest hij zijn eigendommen verpanden om huur en eten te betalen. Toch is er ook een positieve kant van het verhaal. Puccini ontmoette allerlei interessante *bohemiëns* uit verschillende kunststromingen. Onderdelen van het verhaal Puccini's opera *La Bohème* (1896) (met de aria [O Mimi, tu più non torni](#), uit het huidige programma) zouden gebaseerd zijn op deze periode in zijn leven. In deze tijd ontmoette hij ook studiegenoot Pietro Mascagni, waarmee hij tijdens zijn studie een paar maanden een kamer zou delen. Het bekendste werk van Mascagni is de opera [Cavalleria Rusticana](#), die we in het lustrumjaar met het USKO zullen uitvoeren. Puccini schreef tijdens zijn studie onder andere de *Messa di Gloria* voor koor en orkest, het grote werk van dit programma, en de *Preludio Sinfonico*, dat het USKO-orkest vorig jaar voor de *Messa da Requiem* van Verdi speelde.

Ponchielli spoorde zijn student na zijn afstuderen aan om een eerste opera te schrijven. Puccini schreef *Le Villi* (1884) en zond het werk in voor een operacompositiewedstrijd van een muziekuitgever. Hij won niet (Mascagni's *Cavalleria Rusticana* won), maar *Le Villi* trok wel de aandacht van een muziekuitgever genaamd Giulio Ricordi. Hij gaf Puccini de opdracht om een nieuwe opera te schrijven voor het beroemde operahuis La Scala in Milaan en voorzag Puccini van een maandelijks salaris. Terwijl Puccini zijn volgende opera—*Edgar* (1989)—schreef, begon hij een affaire met Elvira Gemignani, zijn voormalige pianoleerlinge, die op dat moment een ongelukkig getrouwd was met een andere man. *Edgar* was geen succes en kostte hem, in combinatie met het schandaal over zijn affaire, bijna zijn compositiecarrière.

Ricordi gaf Puccini een laatste kans om een succesvolle opera te schrijven. *Manon Lescaut* (1893) was gelukkig een enorm succes, waardoor Puccini in een klap door publiek en muziekrecensenten gekroond werd tot operabelofte en opvolger van Verdi. Van de inkomsten van *Manon Lescaut* liet hij een villa voor zichzelf, Elvira en hun zoon Antonio bouwen in Torre del Lago, aan het meer van Massaciuccoli in Toscane, waar hij tot zijn dood heeft gewoond. De villa staat er nog steeds en is nu een museum over Puccini. Mocht je nog op zoek zijn naar vakantieideeën voor de zomer: in juli en augustus vindt er een Puccinifestival plaats in Torre del Lago.

In de villa schreef Puccini in de jaren daarna zijn drie bekendste opera's: *La Bohème* (1896), *Tosca* (1900) en *Madama Butterfly* (1904). Het componeren van deze laatste opera liep wat vertraging op door twee dramatische gebeurtenissen in februari 1903. Eerst stierf Puccini bijna aan zijn verwondingen na een auto-ongeluk. De dag daarna werd de echtgenoot van Elvira vermoord door een jaloezige man van een van zijn minnaressen — een verhaal dat goed zou passen in een van Puccini's opera's. Het voordeel van de moord was wel dat Puccini en Elvira eindelijk konden trouwen en hun zoon Antonio wettig werd verklaard.

Na *Madama Butterfly* componeerde Puccini een stuk minder opera's dan daarvoor. Dit was waarschijnlijk te wijten aan zijn tourschema over de hele wereld, de dood van zijn moeder en van zijn uitgever Ricordi en verder aan nog een schandaal in de familiale sfeer. Elvira beschuldigde Puccini namelijk van een affaire met hun dienstmeisje Doria, waarna Doria uit schaamte over de beschuldigingen zichzelf van het leven beroofde. Het schuldgevoel en de rechtszaak die

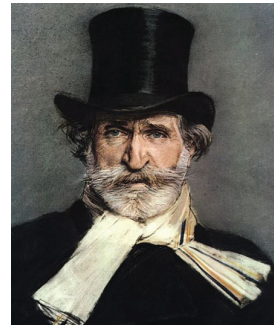
de familie van Doria voerde met de Puccini's vielen Puccini geestelijk zwaar. Twee opera's uit deze periode zijn het noemen waard: *La Fanciulla del West* (1910) en *Gianni Schicchi* (1918). Hoewel deze opera's niet heel vaak meer worden uitgevoerd bevatten ze twee van Puccini's bekendste aria's: respectievelijk [*Chella mi creda*](#) en [*O mio babbino caro*](#).

De laatste opera die Puccini componeerde was *Turandot* (1924), met misschien wel de allerbekendste Puccini-aria: [*Nessun dorma*](#) (ook te vinden in ons huidige programma). In 1923 klaagde Puccini, die zijn hele leven al liefhebber was van sigaretten en sigaren, over hevige keelpijn. Een specialist stelde keelkanker vast en stuurde Puccini naar Brussel voor de toen nog nieuwe stralingstherapie. De dag na de bestraling stierf Puccini aan de complicaties van deze behandeling, volgens sommige bronnen met de nog incomplete partituur van *Turandot* in zijn handen. De twee laatste scènes van de opera werden voltooid door operacomponist Franco Alfano, aan de hand van Puccini's schetsen.

Giuseppe Verdi

door Cornélis Bouter

In 1813 werd in het dorpje Le Roncole een van de beroemdste Italiaanse componisten geboren: Giuseppe Verdi. Hoewel hij afkomstig was uit een gezin van een herbergier en een zijdespinster werd hij door beide ouders gestimuleerd om te musiceren. Zo kreeg hij op twaalfjarige leeftijd lessen van Ferdinando Provesi, directeur van de muziekschool en het philharmonisch orkest in Busseto, een plaats vlakbij Milaan.

In Milaan wilde Verdi verder studeren. Hij deed toelatingsexamen voor het conservatorium, maar werd afgewezen vanwege onvoldoende pianotechniek en het feit dat hij zich met zijn achttien jaar boven de algemene toelatingsleeftijd bevond. Niet tegengehouden door deze tegenslag begon hij aan een privéstudie in Milaan bij Vincenzo Lavigna, waar hij uitstekende resultaten behaalde.

In 1839 werd zijn eerste opera opgevoerd in La Scala in Milaan. De opera *Rochester* (tegenwoordig bekend als *Oberto, Conte di San Bonafacio*) werd redelijk goed ontvangen en was het startsein voor het schrijven van vele opera's daarna. Het schrijven van deze opera's ging niet altijd van een leien dakje. Tijdens het schrijven van zijn tweede opera overleed zijn vrouw Margherita Barezzi en de opera was wellicht mede hierdoor een fiasco. Ook zijn latere *La Traviata* was niet meteen de operahit die het tegenwoordig is.

Het duurde enige tijd voordat Verdi na zijn tweede opera opnieuw ging componeren. De opera *Nabucco* (1841), gebaseerd op de Bijbelse verhalen van Jeremia en Daniël, vestigde zijn faam definitief. Hierna kreeg hij de smaak te pakken en produceerde hij in elf jaar ongeveer zestien opera's, die tot op de dag van vandaag worden uitgevoerd. Zo schreef hij na *Nabucco* zijn opera's *Rigoletto* (1851), *Il trovatore* (1853) en *La Traviata* (1853). Na jaren van continue productie, componeerde hij in de volgende achttien jaar slechts zes opera's, waaronder *La forza del destino* (1862), *Don Carlos* (1867) en *Aida* (1871) en legde hij zich toe op het herzien van zijn voorgaande opera's. Daarnaast werd hij in 1861 actief in het politieke leven.

Na *Aida* verscheen er lange tijd geen opera van Verdi's hand. Had Verdi genoeg van het componeren en had hij zich geheel toegelegd op politiek? Nee, componeren was en bleef zijn passie. Hij componeerde zijn *Messa da Requiem* (1874) en zijn laatste opera's *Otello* (1887) en *Falstaff* (1893). Tijdens zijn laatste levensjaren legde hij zich toe op twee andere projecten. Hij liet een ziekenhuis bouwen in Villanova sull'Arda Piacenza en stichtte een tehuis voor gepensioneerde musici. Verdi overleed op 27 januari 1901, maar zijn muziek zou blijven voortklinken.

Italië herrijst: Verdi, ‘Va pensiero’ en de Italiaanse eenwording

door Bas Roetman
Het ‘Slavenkoor’ doet ook nu nog het hart van menig Italiaanse patriot sneller kloppen. Hoe is dat zo gekomen?

Toen Giuseppe Verdi in 1901 in Milaan werd begraven, stonden 300.000 mensen op straat om de componist de laatste eer te bewijzen. Toen het cortège met de kist richting de begraafplaats vertrok zette een koor van 800 man het lied *Va pensiero* uit Verdi’s opera *Nabucco* (1841) in, onder leiding van de legendarische dirigent Arturo Toscanini. Tienduizenden mensen zongen zachtjes mee. De melodie was overbekend: in de vier decennia voor Verdi’s dood was *Va pensiero* uitgegroeid tot een cultlied, een onofficieel volkslied van het de pasgeboren Italiaanse eenheidsstaat.

Giuseppe Verdi was voor Italië wat Wagner was voor Duitsland: een nationale componist, die handig inspeelde op de vaderlandslievende gevoelens die in de negentiende eeuw overal in Europa in opkomst waren. Verdi uitte zijn nationalisme bijvoorbeeld in zijn opera *La battaglia di Legnano* (1849), een opera over de historische veldslag tussen de middeleeuwse keizer Frederik Barbarossa en de Liga van Lombardije (Noord-Italië) in 1176. Het werk was een duidelijke verwijzing naar de strijd van de Italiaanse nationalistes, die op het moment dat Verdi zijn opera schreef probeerden om het Italiaanse schiereiland te ontdoen van buitenlandse overheersers en de lappendeken van verschillende staatjes tot één Italiaanse natiestaat wilden samensmeden. Een paar dagen na de première in Rome op 27 januari 1849 riepen de nationalistes de (kortstondige) Romeinse Republiek uit, ongetwijfeld aangespoord door het laatste koordeel uit *La battaglia*: ‘*Italia risorge vestita di Gloria! Invitta e regina qual’era sarà*’: oftewel ‘Italië herrijst, gehuld in glorie! Onoverwonnen en een koningin zal zij zijn, zoals ze ooit was’.

Toch was het niet dit koordeel dat later faam verwierf als het meest patriottische lied uit Verdi’s oeuvre. Die eer viel te beurt aan het ‘slavenkoor’ *Va pensiero* uit Verdi’s opera *Nabucco* (1841). Vanaf ongeveer 1858, vlak voor de eenwording

van Italië in 1861 (ook wel bekend als de ‘Risorgimento’: de herrijzenis van Italië), werd het lied steeds vaker gebruikt als lijflied van de Italiaanse nationalisten. De tekst sloeg aan bij hen die verlangden naar een verenigd vaderland, maar moesten vaststellen dat dat vaderland nog altijd werd verscheurd door oorlog en onenigheid: *Vlieg gedachte, op gouden vleugels, strijk neer op glooiingen en heuvels, waar de zoete luchten van onze geboortegrond zacht en mild geuren! (...) O mijn land, zo lieflijk en verloren! O herinnering zo zoet maar triest!*

Na de eenwording van Italië ontstond de mythe dat *Va pensiero* al bij de première in 1841 overweldigende patriottische gevoelens opriep bij het publiek, maar daar is geen bewijs voor gevonden. Het is simpelweg niet zeker of Verdi deze opera vanuit nationalistische motieven heeft geschreven. Wat wel zeker is, is dat Verdi na de eenwording door de nieuwe regering met opzet tot de grote nationale componist werd gekroond, omdat de jonge Italiaanse staat behoefte had aan nationale helden. Dit alles neemt niet weg dat het lied in de laatste decennia van de negentiende eeuw uitgroeide tot Verdi’s bekendste melodie, een symbool van Italiaanse trots.

Verdi was nog op een andere manier verbonden met de Risorgimento. De letters van zijn naam vormden een acroniem voor de naam van de man die koning van Italië moest worden: Vittorio Emmanuele. Overal op het Italiaanse schiereiland kalkten de nationalisten in de jaren rond de eenwording de leus ‘VIVA VERDI’ op de muren: Viva Vittorio Emmanuele Re D’ Italia (leve Vittorio Emmanuele, koning van Italië).

Nog altijd roept *Va pensiero* in Italië patriottische gevoelens op, maar het lied werkt soms ook de Italiaanse onenigheid in de hand. Zo was het lied een tijdsje het partijlied van de Lega Nord, de partij die strijdt voor een onafhankelijk Noord-Italië. Daardoor heeft het lied voor veel Zuid-Italianen een wrange bijsmaak. Eén van de partijleden van Lega Nord, Umberto Bossi, stelde een aantal jaren geleden voor om *Va pensiero* het officiële volkslied van Italië te maken, maar vanwege de eeuwige heibel tussen Noord en Zuid kreeg dat idee nauwelijks steun.

Over de mistekst

door Cornelis Bouter

De teksten die samen de mistekst vormen kennen een gevarieerde herkomst in het vroege christendom, maar pas aan het eind van de middeleeuwen ontstond de algemeen geaccepteerde vijfdelige vorm zoals we hem nu kennen: 1) *Kyrie*, 2) *Gloria*, 3) *Credo*, 4) *Sanctus/Benedictus* en 5) *Agnus Dei*.

door

Het *Kyrie* heeft de meest simpele tekst: “*Kyrie eleison. Christe eleison. Kyrie eleison.*” Ofwel, “Heer ontferm u. Christus ontferm u. Heer ontferm u.” Oorspronkelijk werd iedere zin driemaal geciteerd, maar in de muziek is deze gewoonte al snel verdwenen. Dit is het enige deel van de mis die Grieks is in plaats van Latijn. De tekst komt namelijk uit het Oude Testament, dat in oorspronkelijk in het Hebreeuws is geschreven en in Griekse vertaling verspreid bij de vroege christenen.

De eerste zin van het *Gloria* komt direct uit een van de meest herkenbare delen uit de bijbel. Het is de uitroep van de engelen bij de geboorte van Jezus: “Ere zij God in het allerhoogste, en vrede op aarde voor de mensen van goede wil.” De overige zinnen zijn een voorbeeld van vroege christelijke poezie, net als het *Te Deum* en het middeleeuwse *Dies Irae*.

De tekst van het *Credo* is vastgesteld bij het Concilie van Nicaea in 325 en uitgebreid bij het Concilie van Constantinopel in 381. Hoewel de tekst van het *Credo* ook het *Symbolum Nicenum* wordt genoemd, is de definitieve tekst pas in Constantinopel vastgesteld. De tekst is zo’n droge opsomming van christelijke dogma’s dat het opmerkelijk is dat er zulke mooie muziek op is gecomponeerd.

Puccini gebruikt een andere manier om door de lap aan tekst heen te komen. Verschillende zinnen worden door elkaar heen gezongen. Vooral de tekst die bij Bach het *Et in unum Dominum* vormt is niet erg belangrijk in vergelijking met het *Crucifixus* en *Resurrexit*. Daarom wordt de tekst van die delen gecomponeerd op unieke muziek, terwijl de tekst van het *Et in unum Dominum* weer terugkomt bij het *Et in Spiritum Sanctum*. De *Missa Sancta Johannes de Deo* (Relevancie 2018) heeft dit idee nog verder doorgevoerd. De minder belangrijke teksten worden letterlijk door elkaar heen gezongen.

Het *Sanctus* en *Benedictus* bestaat volledig uit Bijbelteksten, hoewel van verschillende oorsprong. De *Sanctus*-tekst komt uit Openbaring/Jesaja, terwijl de *Benedictus*-tekst komt van de intocht van Jezus op een ezel in Jerusalem. Gedurende de kerkgeschiedenis is het de gewoonte geworden dat beide in hetzelfde muziekstuk worden verwerkt. De *Hohe Messe* van Bach is de enige mis die het *Sanctus* expliciet scheidt van het *Benedictus*.

Het vijfde en afsluitende deel van de mis is het *Agnus Dei* ("Lam van God"). Dit is ook een zin die zijn oorsprong in de Bijbel heeft. In het Evangelie van Johannes wordt het toegeschreven aan een andere Johannes, namelijk Johannes de Doper. Net als de ezel waarop Jezus Jerusalem komt binnenrijden is de vergelijking met een lam bedoeld om de nederigheid van Jezus te laten zien.

Alle composities van de mistekst tot en met Mozart waren daadwerkelijk bedoeld om tijdens een kerkdienst uitgevoerd te worden. Beethoven was de eerste die een mis componeerde die was bedoeld voor de concert in plaats van een kerkdienst, hoewel de locatie nog wel vaak een kerk bleef. Met de *Mis in C* bleef Beethoven nog in het oude stramien. Hij schreef het werk in opdracht van prins Nicolaas II Esterhazy, om de traditie van jaarlijkse miscomposities door Joseph Haydn voort te zetten. Pas met de *Missa Solemnis* brak Beethoven deze traditie, hoewel het meer uit geldnood was dan uit principe. Het duurde lang voordat hij zijn mis af had; daarom liet hij alvast delen uitvoeren tijdens zijn concerten.

Na Beethoven gingen andere componisten ook religieuze muziek componeren die niet was bedoeld voor een kerkdienst. Het *Requiem* van Verdi is geïnspireerd door het overlijden van Alessandro Manzoni. Het werk is bekend geworden door een tour langs de Europese hoofdsteden. Ook het *Te Deum* van Hector Berlioz is geïnspireerd op Napoleon en vervolgens opgedragen aan Albert, de man van Engelse koningin Victoria.

Puccini's *Messa di Gloria* is evenmin bedoeld voor een kerkdienst. Sterker nog, het was zijn afstudeercompositie aan het conservatorium. Het werk is zelfs verboden door de paus, omdat het te veel opera-elementen zou bevatten. Dit liet Puccini zich geen tweemaal zeggen: hij heeft dan ook de rest van zijn leven besteed aan compositie van opera's.

Messa di Gloria

door Justus van Iterson

De zon verrijst boven de horizon op 12 juli 1880 in het Noord-Italiaanse plaatsje ten westen van Florence. Alhoewel het een dag lijkt als alle anderen, zal er vandaag toch iets speciaals gaan gebeuren. Vandaag is de allereerste complete uitvoering van Puccini's *Messa di Gloria*. Mensen komen bijeen uit de gehele omgeving om dit meesterwerk aan te horen.

De oorspronkelijke motivatie voor dit werk komt voort uit een theatervoorstelling die Puccini bijwoonde in een nabijgelegen dorpje Pisa. Dit was een voorstelling van de bekende opera *Aida* van Verdi. Na deze wonderschone klanken aangehoord te hebben, besloot Puccini om zelf in dit genre een duik te nemen. Dit was een switch die even heeft geduurd. Puccini, die uit een geslacht van kerkmuzikanten kwam, had even de tijd nodig om zichzelf om te vormen naar een operacomponist. Zijn *Messa di Gloria* is een stuk geschreven terwijl deze omschakeling plaatsvond. De oorspronkelijke vorm houdt de structuur van een mis aan, bevattend het *Kyrie*, het *Gloria*, het *Credo*, het *Sanctus/Benedictus* en tot slot het *Agnus Dei*. Echter is deze mis niet de variant die je op zondag in de kerk zou horen. Daarvoor was de mis te massaal geschreven, voor tenor- en baritonsolist, koor en orkest. Dit werk past beter in het concertrepertoire en is een voorproefje van de geweldige opera's die Puccini later zou schrijven.

De reden voor het schrijven van dit werk was echter niet enkel om meer operamuziek te gaan schrijven. Het functioneerde ook als zijn afstudeerproject aan het Istituto Musicale Pacini. Al schreef hij niet de gehele mis in deze tijdperiode: het *Credo* bestond al eerder. Dit deel was geschreven in 1878 en van origine bedoeld als een individueel werk, voordat Puccini het gebruikte als derde deel van de *Messa di Gloria*. En alhoewel vandaag de dag het deel uit één groot geheel bestaat, heeft Puccini zelf nooit het volledige manuscript gepubliceerd. Dit heeft er waarschijnlijk mee te maken dat het slechts ook één enkele keer is uitgevoerd tijdens zijn leven. Hoewel de *Messa di Gloria* te zijner tijd erg goed ontvangen werd door zowel het 'normale publiek' als door critici, stopte Puccini het werk toch weg.

In 1951 leefde er echter een man genaamd Dante del Fiorentino. Hij was een geëmigreerde Italiaanse priester die zijn dagen spendeerde in New York en had Puccini leren kennen in zijn jongere dagen. Dante del Fiorentino schreef een bibliografie over de componist; daarvoor was hij op bezoek in Lucca, om hier materiaal te verzamelen. Door het lot, toeval of hoe je het ook wil noemen, kwam deze priester echter een kopie tegen van de weggestopte mis. Hij nam deze mee terug naar Amerika en maakte het hier publiekelijk. Na zijn terugkomst nam hij zelf de touwtjes in handen en verzorgde de allereerste Amerikaanse uitvoering van dit werk. Deze vond plaats in Chicago in 1952, zo'n 72 jaar na de allereerste première in het Italiaanse Lucca.

De ontdekking van de priester was echter niet zo groot als men eerst dacht. Toen naar de notities werd gekeken, bleek dat het werk nooit verloren was geweest. Het werk zou altijd veilig opgeborgen zijn geweest door de secretaris van de familie. Behalve voor Puccini's familie was ook voor zijn leerlingen dit werk geen geheim. Blijkbaar was Dante del Fiorentino bij lange na niet de eerste die dit werk had gevonden. De echte reden waarom het na de première nooit gepubliceerd is, is omdat het gezien wordt als Puccini's afscheid van de heilige klanken van de kerkmuziek.

Alhoewel Puccini tegenwoordig vooral bekend is van opera's als *Tosca*, *La bohème*, *Turandot*, *Madama Butterfly* en nog vele andere, zal het stuk waarmee het allemaal begonnen is nooit vergeten worden.

Nessun dorma: de ultieme Italiaanse opera-aria

door Michael Huijbregts

Niet zelden wordt over componisten gezegd dat de laatste werken ook de besten zijn, alsof het moest eindigen in een ultiem punt van artistieke volwassenwording. Wie kent niet het verhaal van Mozart's tragische overlijden voorafgaand aan de voltooiing van zijn Requiem? Ook bijvoorbeeld Richard Strauss' *Vier Letzte Lieder*, Schuberts *Winterreise* of Pergolesi's *Stabat Mater* mogen er wezen. Toegegeven, de verhalen die hierover de ronde doen - zeker in het geval van Mozart - maken de legende groter dan deze werkelijk is. Desalniettemin horen bovengenoemde werken onbetwist tot het hoogtepunt van oeuvres. Ik denk ook dat de verhalen omtrent 'de laatste werken' zeker een bijzondere uitwerking hebben op de vorming van de prestigieuze status die deze stukken hebben.

Zo is ook Puccini's opera *Turandot* een laatste werk. Althans, een voornaam gedeelte hiervan is zijn laatste werk, want zijn overlijden kwam alvorens hij de opera af kon maken. Van Puccini wordt gezegd dat hij de laatste in een lijn van *verismo*-componisten¹ is en dat met zijn overlijden ook de lijn van de traditionele Italiaanse opera stopt. De perfecte voedingsbodem om een musicologische fabel de wereld in te helpen.

Een gebeurtenis die namelijk in Puccini's laatste levensdagen plaats vond, vrijwel tegelijkertijd met het punt waarop hij besloot de compositie van *Turandot* te staken, was de première van Arnold Schönbergs *Pierrot Lunaire*. *Pierrot Lunaire* is een expressionistisch stuk dat indertijd als 'revolutionair atonaal' beschouwd werd. Ook Puccini ging naar een uitvoering. Er zijn bronnen die beweren dat Puccini iets gezegd zou hebben als "als dit de nieuwe muziek is, hoe kan ik dan ooit nog een noot op papier zetten?" Dit is waarschijnlijk een tikje geromantiseerd: de aannemelijkste oorzaak dat Puccini zijn *Turandot*-project staakte, was het feit dat hij depressief was. Componeren zag Puccini immer als een worsteling en hij haalde nauwelijks nog voldoening uit het werk. Voor het geld hoefde hij

¹: *Verismo* kenmerkt zich door een realistische setting te creëren. Opera's in deze stijl hebben doorgaans protagonisten uit de laagste lagen der bevolking en zijn doorgaans voorzien van veel belcanto-melodieën

het ook niet te doen: in zijn laatste dagen was hij al een gevierd operacomponist en kon hij prima leven van het geld dat hij eerder verdiend heeft.

Luciano Pavarotti tijdens zijn laatste optreden in Turijn (2016)

Desalniettemin heeft deze achtergrond zeker geholpen om Turandot een zekere cultstatus te geven. De aria *Nessun dorma* heeft hier een bijzondere plaats in: dit was namelijk de allerlaatste aria die Puccini heeft geschreven voor Turandot. Om de nalatenschap verder op te blazen, blijkt het ook dat dit niet enkel de laatste noot van Puccini is, maar dat het ook de laatste noten van de gevierde tenor Luciano Pavarotti waren. Bij de openingsceremonie van de Olympische Winterspelen in Turijn (2006) zong hij *Nessun dorma* nog één laatste maal, wetende dat hij leed aan alvleesklierkanker.

Waar gaat *Nessun dorma* (vert. ‘niemand zal slapen’) dan eigenlijk over? Wel, om dat te begrijpen is het handig dit in het verband met de rest van de opera te zien. In een ver land is er een huwbare prinses die tamelijk *hard-to-get* speelt: Turandot. Ze eist het ultieme van haar minnaars. Om met Turandot te trouwen, dient de minnaar het antwoord te weten op drie raadsels. Als de minnaar het antwoord niet weet of incorrect antwoordt, dan moet diegene dat met de dood bekopen.

Op een dag vindt er in de stad weer zo'n executie plaats. Een prins van een ander ver land is, onherkenbaar, aanwezig. Wanneer de executie bijna plaatsvindt, komt Turandot nog tevoorschijn: het lot van de man is bezegeld en zijn stoffelijke resten worden bij de andere minnaars bijgezet. De onbekende prins valt echter als een blok voor de koninklijke verschijning van Turandot. Ondanks negatieve adviezen van zijn vader, slaat de onbekende prins op de gong: hij gaat proberen het hart van Turandot te doen smelten.

De dienaren van Turandot gaan bezig met de voorbereidingen voor de volgende kandidaat: de voorbereidingen voor zowel een huwelijksfeest als een begrafenis worden gemaakt. Dan komen de raad, de prins en Turandot bij elkaar. Turandot vraagt: "Wat ontstaat iedere nacht, maar sterft weer af bij de dageraad?" De prins weet het eerste antwoord op deze vraag: dat moet de hoop zijn! Het tweede raadsel volgt: "Wat kleurt rood en is warm zoals een vuur, maar is geen vlam?" "Bloed" antwoordt de prins. Ook deze weerzinwekkende vraag beantwoordt de prins correct.

Alhoewel ik me op dit punt in de opera nog afvraag wat de prins nog in deze dame ziet, is de muziek dusdanig overtuigend dat een onvermoede luisteraar nog volledig achter het hypothetische huwelijk staat. Zoals altijd is het derde raadsel ook direct het ingewikkeldste: "Wat lijkt er op ijs, maar brandt toch?" Dit is een pittige vraag, aangezien er meerdere antwoorden op mogelijk zijn: stikstof voor het verwijderen van wratten is bijvoorbeeld ook in zekere zin een correct antwoord. De prins kiest echter voor een ander antwoord: "Turandot!". Het hele koninkrijk is diep onder de indruk dat de onbekende prins alle raadsels op wist te lossen. Er is nog één probleem. Alhoewel de prins nu de hand van de prinses gewonnen heeft, heeft hij haar hart nog niet.

Om dit probleem op te lossen, is de prins zeer welwillend. De prinses wil niet met hem trouwen, dus geeft de prins de prinses een uitweg: als de prinses het raadsel van de prins oplossen kan, dan mag zij hem alsnog onthoofden. Wat een hoffelijkheid! In dit raadsel van de prins zit een soort Repelsteeltje-motief: de prinses moet namelijk voor de zon opkomt te weten komen wat de naam is van de onbekende prins.

Turandot accepteert de uitdaging en haalt alles uit de kast om achter de naam van de prins te komen. Ze laat al haar onderdanen op zoek gaan naar de naam, ondervraagt de vader van de prins en martelt het slavenmeisje Liu, dat verliefd is op de prins. Nu klinkt ook de meest dramatische aria van de opera, *Non piangere Liu*, omdat de verhouding tussen de prins en Turandot toch wel wat ambigu is, terwijl de smart van slavenmeisje Liu oprecht is.

Uiteindelijk neemt Liu het geheim van de naam van de prins mee in haar graf, nadat ze zichzelf met een dolk van het leven berooft. Ook andere bekenden van de prins laten niets los. De prins ziet vervolgens een eerste voorzichtige zonnestraal aan de horizon. Alhoewel heel Peking nog op de been is om achter de naam te komen, is de overwinning binnen handbereik en heeft hij de nacht bijna doorstaan: *Nessun dorma!*

Puccini stierf op dit moment, maar er is wel een volledig libretto overgeleverd. De bekendste voltooiing geschiedde door niemand minder dan Luciano Berio, een van de vooraanstaandste Italiaanse componisten uit de twintigste eeuw. Hij is de stijl van Puccini trouw gebleven, gebruikte veel van de melodieën die eerder voorkwamen in de opera (waaronder de koormelodie van *Nessun dorma*) en heeft de 'laatste Italiaanse opera' degelijk afgemaakt. Hoe liep de opera verder af?

De prins snelt zich naar het hof van Turandot en vertelt vervolgens zijn naam: "Prinses, mijn naam is Calaf!" De zon komt vervolgens op en Turandot spreekt de volgende woorden: "het is mij gelukt om deze nacht de naam van de vreemdeling te achterhalen: zijn naam is de liefde!" En ze leefden nog lang en gelukkig.

Tekst operadelen

O signore, dal tetto natio uit *Lombardi* (Verdi)

O Signore, dal tetto natio
ci chiamasti con santa promessa;
noi siam corsi all'invito d'un pio,
giubilando per l'aspro sentier.

Ma la fronte avvilita e di messa
hanno i servi già baldi e valenti.
Deh non far che ludibrio alle genti
sieno, Cristo, i tuoi fidi guerrier!

Oh, fresc' aure volanti sui vaghi
ruscelletti de' prati lombardi,
fonti eterne! purissimi laghi!
oh vigneti in dorati dal sol!

Do no infausto crudele è la mente
che vi pinge si veri agli sguardi
ed al labbro più duro e cocente
fa la sabbia d'un arido suol!

*O Heer, Gij hebt ons van ons geboorte-
huis weggeroepen met een heilige belofte;
We haastten ons, opgeroepen door een
heilige man, jubelend gingen we de moei-
lijke weg.*

*Maar uw vermete le en dappere dienaren
zijn ontmoedigd en hebben geen kracht
meer!*

*Ach! Laat uw trouwe strijders, o Chris-
tus, niet tot spot van de mensheid dienen!*

*Oh de frisse briesjes die over de lieflijke
beekjes in de Lombardische velden waai-
en!*

*Eeuwige bronnen! Kristalheldere meren!
Oh wijngaarden, door de zon verguld!*

*Een noodlottig, wreed geschenk is de ge-
dachte die dit alles zo duidelijk voor onze
ogen schildert en het zand van een dor-
re bodem nog ruwer en schrijnender op
onze lippen laat voelen!*

Va, pensiero

uit Nabucco (Verdi)

Va, pensiero, sull'ali dorate;
va, ti posa sui clivi, sui colli,
ove olezzano tepide e molli
l'aure dolci del suolo natal!

Del Giordano le rive saluta,
di Sionne le torri atterrate...
Oh mia patria sì bella e perduta!
Oh membranza sì cara e fatal!

Arpa d'or dei fatidici vati,
perché muta dal salice pendi?
Le memorie nel petto raccendi,
ci favella del tempo che fu!

O simile di Sòlima ai fati
traggi un suono di crudo lamento,
o t'ispiri il Signore un concerto
che ne infonda al patire virtù.

Triomfmars

uit Aida (Verdi)

Gloria all'Egitto e ad Iside
Che il sacro suol protegge;
Al Re che il Delta regge
Inni festosi alziam!
Vieni, o guerriero vindice,
Vieni a gioir con noi;
Sul passo degli eroi
I lauri e i fior versiam!

*Vlieg, gedachte, op gouden vleugels;
strijk neer op glooiingen en heuvels,
waar de zoete luchten van onze
geboortegrond zacht en mild geuren!*

*Begroet de oevers van de rivier de Jor-
daan en Sions gevallen torens...
O mijn land, zo liefelijk en verloren!
O herinnering zo zoet maar triest!*

*Waarom hangt de Gouden harp
van wijze profeten zo stil aan de wilgen?
Koester de herinnering in onze har-
ten, vertel ons over het vervlogen tijden!*

*Herinner aan Jeruzalems lot,
speel voor ons een treurlied,
of laat anders 's Heren geest
ons sterken 't lijden te doorstaan!*

*Glorie aan Isis die ons land Egypte be-
schermt.
Wij eren onze gekozen koning met feeste-
lijke hymnen.
Kom op en verblijdt u met ons wanneer
de helden komen.
Begroet ze met lauweren en werp bloe-
men op hun pad.*

S'intrecci il loto al lauro
Sul crin dei vincitori
Nembo gentil di fiori
Stenda sull'armi un vel.
Danziam, fanciulle egizie,
Le mistiche carole,
Come d'intorno al sole
Danzano gli astri in ciel!

Della vittoria gli arbitri
Supremi il guardo ergete;
Grazie agli Dei rendete
Nel fortunato dì.

**Nessun dorma
uit *Turandot* (Puccini)**

Nessun dorma! Nessun dorma!
Tu pure, o, Principessa,
nella tua fredda stanza,
guardi le stelle
che tremano d'amore
e di speranza.
Ma il mio mistero è chiuso in me,
il nome mio nessun saprà!
No, no, sulla tua bocca lo dirò
quando la luce splenderà!
Ed il mio bacio scioglierà il silenzio
che ti fa mia!
(Choro: Il nome suo nessun saprà!...
e noi dovrem, ahimè, morir!)
Dilegua, o notte!
Tramontate, stelle!
vincerò, vencerò!

*De laurier met de lotus gebonden
op het hoofd van de overwinnaars.
Maak een bloemensluier als een mist
over de wapens.
Laat ons dansen, Egyptische maagden,
rondom de zonen van Egypte,
zoals de heldere sterren dansen
in de nacht rondom de zon.*

*Bedank de helden
en prijs hen,
die onze angsten lieten verdwijnen
op deze gelukkige dag.*

*Niemand zal slapen!
Zelfs jij niet, prinses,
in je kille kamer.
Kijk naar de hemelen,
die trillen van liefde en hoop
Maar mijn geheim rust in mij,
Niemand zal mijn naam kennen!
Nee, nee, ik zeg het pas aan je lippen
wanneer het licht schijnen zal!
Mijn kus verbreekt de stilte en maakt
je van mij!*

*(Koor: Wij zullen zijn naam nooit
weten en zullen, helaas, sterven)
Nacht, verdwijnl!
Sterren, doof uit!
Bij dageraad win ik!*

**O Mimì, Tu Più Non Torni
uit *La Bohème* (Puccini)**

Rodolfo:

O Mimì, tu più non torni.
O giorni belli,
Piccole mani, odorosi capelli,
Collo di neve! Ah! Mimi,
Mia breve gioventù.

Marcello:

Io non so come sia
Che il mio pennello lavori
E impasti colori contro voglia mia.
Se pingere mi piace
O cieli o terre
O inverni o primavera,
Egli mi traccia due pupille nere
E una bocca procace,
E nésce di Musetta il viso ancor...

Rodolfo:

E tu, cuffietta lieve,
Che sotto il guancial partendo
Ascose, tutta sai
La nostra felicità,
Vien sul mio cor,
Su mio cor morto,
Poichè è morto amor.

Marcello:

E nésce di Musetta il viso
Tutto vezzi e tutto frode.
Musetta intanto gode
E il mio cuor vile
La chiama ed aspetta.

Rodolfo:

*O Mimi, je zult niet terugkeren!
Oh mooie dagen!
Die kleine handen, die zoetgeuren-
de lokken, die besneeuwde nek! Ah!
Mimi! Mijn kortstondige jeugd.*

Marcello:

*Ik begrijp niet hoe mijn penseel werkt
Het mengt kleuren om mij te verraden.
Of je nu aarde of lucht wilt schilderen,
lente of winter,
de borstel schetst twee donkere ogen
en uitnodigende lippen,
en Musetta's gezicht komt naar buiten...*

Rodolfo:

*En jij, kleine roze muts,
die ze onder de pilon verborg
toen ze vertrok,
je weet al onze vreugde.
Mijn hart is dood
met onze dode liefde.*

Marcello:

*Haar gezicht komt dan,
zo lieflijk en zo vals.
Ondertussen is Musetta blij
en mijn laffe hart roept haar op
en wacht op haar.*

Lunge da lei
uit *La traviata* (Verdi)

Alfredo:

Lunge da lei per me non v'ha diletto!

Volaron già tre lune dacché la mia Violetta

Agi per me lasciò, dovizie, onori,
E le pompose feste

Ove, agli omaggi avvezza,
Vedeo schiavo ciascun di sua bellezza

Ed or contenta in questi ameni luoghi

Tutto scorda per me.

Qui presso a lei

Io rinascere mi sento,

E dal soffio d'amor rigenerato

Scordo ne' gaudii suoi tutto il passato.

De' miei bollenti spiriti

Il giovanile ardore

Ella temprò col placido

Sorriso dell'amore!

Dal di che disse: vivere

Io voglio a te fedel,

Dell'universo immemore

Io vivo quasi in ciel.

Alfredo

Er is geen plezier in het leven als ze weg is!

Het is nu drie maanden geleden sinds Violetta weg is gegaan

Ze gaf voor mij haar gemakkelijke, luxueuze leven op

Van liefde, aangelegenheden en dure feesten

Daar was ze gewend aan de eer van iedereen

Die waren verslaafd aan haar schoonheid,

Maar ze lijkt hier gelukkig te zijn in deze charmante plaats,

Waar ze alles voor me vergeet.

Met haar naast me voel ik me herborren, een nieuw leven ingeblazen door de adem van liefde,

Het verleden vergeten in de huidige geneugten.

Mijn gepassioneerde geest

En het vuur van de jeugd

Tempert ze met de

Zachte glimlach van liefde.

Sinds de dag dat ze het me vertelde

"Ik wil leven, alleen trouw aan jou!"

Ik ben de wereld vergeten

En leefde als in de hemel

O mio rimorso!

uit *La traviata* (Verdi)

Alfredo

O mio rimorso! O infamia
e vissi in tale errore?
Ma il turpe sogno a frangere
il ver mi balenò.
Per poco in seno acquétati,
o grido dell'onore;
M'avrai sicuro vindice;
quest'onta laverò.

Vedi! le fosche

uit *Il trovatore* (Verdi)

Vedi! Le fosche notturne spoglie
De' cieli sveste l'immensa volta;
Sembra una vedova che alfin si tog-
lie
i bruni panni ond'era involta.

All'opra! all'opra!

Dàgli, martella.

Chi del gitano i giorni abbella?

La zingarella!

Versami un tratto; lena e coraggio
Il corpo e l'anima traggon dal bere.

Oh guarda, guarda! del sole un rag-
gio

Brilla più vivido nel mio bicchiere!

All'opra, all'opra!

Dàgli, martella.

Chi del gitano i giorni abbella?

La zingarella!

Alfredo

O, mijn spijt! O, schande!

Was ik zo misleid?

*Maar de waarheid kwam als een
bliksem om mijn verachtelijke droom
te breken.*

Wees nog even gerust in mijn borst,

O, roep van de eer;

*In mij heb je een standvastig wreker
die deze schande weg zal wassen.*

*Ziet! De hemel ontdoet zich van haar
nachtelijke sluiers,*

*gelijk een weduwe, die eindelijk de
bruine rouwdoeken aflegt, waarin
zij zich had gewikkeld.*

*Aan het werk, vooruit! Hef je ha-
mers!*

*Wie brengt vreugde in het leven van
de zigeuners? De zigeunerin!*

*Schenk me een slok in; de wijn geeft
kracht aan lichaam en ziel!*

*Kijk, kijk! Een zonnestraal schittert
levendig in mijn beker!*

Aan het werk, hef je hamers!

*Wie brengt vreugde in het leven van
de zigeuners? De zigeunerin!*

**Credo in un Dio crudel
uit Otello (Verdi)**

Credo in un Dio crudel
che m'ha creato simile a sè
e che nell'ira io nomo.
Dalla viltà d'un germe
o d'un atomo vile son nato.
Son scellerato perchè son uomo;
e sento il fango originario in me.

Sì! Questa è la mia fè!
Credo con fermo cuor,
siccome crede la vedovella al tem-
pio,
che il mal ch'io penso
e che da me procede,
per il mio destino adempio.

Credo che il guisto
è un istrion beffardo,
e nel viso e nel cuor,
che tutto è in lui bugiardo:
lagrima, bacio, sguardo,
sacrificio ed onor.

E credo l'uom gioco
d'iniqua sorte
dal germe della culla
al verme dell'avel.

Vien dopo tanta irrision la Morte.
E poi? E poi?
La Morte è il Nulla.
È vecchia fola il Ciel!

*Ik geloof in een wrede God
die mij heeft geschapen naar Zijn
beeld en die ik, in haat, een naam
geef.*

*Uit de lafheid van een zaad
of een atoom ben ik verachtelijk ge-
boren.*

*Ik ben misdadig omdat ik een mens
ben, en ik voel het oerslijk in me.*

*Ja! Dit is mijn geloof!
Ik geloof met heel mijn hart
zoals de weduwe aan het altaar ge-
looft,
dat het kwaad dat ik denk
en dat uit mij voortkomt
mij door het lot is opgelegd.*

*Ik geloof dat de rechtvaardige
slechts een cynische toneelspeler is,
met zijn gezicht alsook met zijn hart.
dat alles in hem een leugen is:
zijn tranen, zijn kussen, zijn blikken
zijn offers en zijn eer.*

*En ik geloof dat de mens het speel-
goed is
van een onrechtvaardig lot
vanaf zijn kiem in de wieg
tot aan de worm in het graf.*

*Na zulke spot komt de Dood.
En dan? En dan?
De Dood is het niets,
slechts oudewijvenpraat is de hemel!*

Tekst Messa di Gloria

1. Kyrie eleison

Kyrie eleison
Christe eleison
Kyrie eleison

*Heer, ontferm U over ons.
Christus, ontferm U over ons.
Heer, ontferm U over ons.*

2. Gloria

Gloria in excelsis Deo
et in terra pax hominibus
bonae voluntatis.

*Eer aan God in den hoge
en vrede op aarde voor de mensen van
goede wil.*

Laudamus te,
benedicimus te,
adoramus te,
glorificamus te.

*Wij loven U,
wij prijzen U,
wij aanbidden U,
wij verheerlijken U.*

Tenor (solo)

Gratias agimus tibi propter magnam gloriam tuam.

Wij zeggen U dank voor Uw grote heerlijkheid.

Koor

Gloria in excelsis Deo

Eer aan God in den hoge

Domine Deus Rex coelestis,
Deus Pater omnipotens.
Domine Fili unigenite,
Iesu Christe altissime.
Domine Deus, Agnus Dei
Filius Patri

*Heer God, hemelse Koning,
God almachtige Vader.
Heer, eniggeboren Zoon,
Jezus Christus, allerhoogste.
Heer God, Lam Gods,
Zoon van de Vader*

Qui tollis peccata mundi,
miserere nobis.
Qui tollis peccata mundi,
suscipe deprecationem nostram.

*Gij die wegneemt de zonden der wereld,
ontferm U over ons.
Gij die wegneemt de zonden der wereld,
aanvaard ons gebed.*

Quoniam tu solus sanctus,
tu solus Dominus,
tu solus altissimus,
Iesu Christe.

*Want Gij alleen zijt de Heilige,
Gij alleen de Heer,
Gij alleen de Allerhoogste,
Jezus Christus.*

Cum Sancto Spiritu in gloria Dei
Patris.
Amen

*Met de Heilige Geest in de glorie van
God de Vader.
Amen.*

3. Credo

Credo in unum Deum.
Patrem omnipotentem,
factorem coeli et terrae,
visibilium omnium et
invisibilium.

*Ik geloof in één God.
de almachtige Vader,
Schepper van hemel en aarde,
van al wat zichtbaar en onzichtbaar is.*

Et in unum Dominum
Iesum Christum,
Filium Dei unigenitum,
et ex Patre natum ante omnia sae-
cula.

*En in één Heer,
Jezus Christus,
eniggeboren Zoon van God,
voor alle eeuwen geboren uit de Vader.*

Deum de Deo, Lumen de Lumine,
Deum verum de Deo vero,
genitum, non factum,
consubstantialem Patri,
per quem omnia facta sunt.
Qui propter nos homines
et propter nostram salutem descen-
dit de coelis.

*God uit God, Licht uit Licht, ware God
uit de ware God.
Geboren, niet geschapen,
één in wezen met de Vader, en door Wie
alles geschapen is.
Hij is voor ons mensen,
en omwille van ons heil uit de hemel
neergedaald.*

Et incarnatus est de Spiritu Sancto
ex Maria Virgine,
et homo factus est.

*En Hij is vlees geworden door de Heilige
Geest uit de Maagd Maria,
en Hij is mens geworden.*

Bariton (solo)

Crucifixus etiam pro nobis
sub Pontio Pilato,
passus et sepultus est.

Koor

Et resurrexit tertia die,
secundum scripturas,
et ascendit in coelum,
sedet ad dexteram Patris.
Et iterum venturus est cum gloria,
iudicare vivos et mortuos,
cuius regni non erit finis.

Et in Spiritum Sanctum, Dominum
et vivificantem,
qui ex Patre Filioque procedit.
Qui cum Patre et Filio
simul adoratur et conglorificatur:
qui locutus est per prophetas.

Et unam sanctam catholicam et
apostolicam Ecclesiam.
Confiteor unum baptisma in remis-
sionem peccatorum.

Et expecto resurrectionem mortuo-
rum,
et vitam venturi saeculi.
Amen.

*Hij werd voor ons gekruisigd
onder Pontius Pilatus,
Hij heeft geleden en is begraven.*

*En op de derde dag is Hij verrezen,
volgens de Schriften. En Hij is opge-
klommen ten hemel, waar Hij aan de
rechterhand van de Vader zit. Hij zal
wederkomen in heerlijkheid om over
levenden en doden te oordelen.
En aan Zijn rijk komt geen einde.*

*En in de Heilige Geest,
die Heer is en het leven geeft:
die van de Vader en de Zoon uitgaat;
die met de Vader en de Zoon tegelijk
aanbeden en geroemd wordt; die ge-
sproken heeft door de profeten.*

*En in een heilige, katholieke en
apostolische kerk.
Ik belijd één doopsel tot vergeving
van de zonden.*

*Ik verwacht de opstanding van de
doden en het leven van het komend
rijk.
Amen.*

4. Sanctus

Sanctus, Sanctus, Sanctus
Dominus Deus Sabaoth;
Pleni sunt coeli et terra
gloria tua.
Hosanna in excelsis

*Heilig, heilig, heilig de Heer, de God
der hemelse machten.
Hemel en aarde zijn vol van Uw
heerlijkheid.
Hosanna in den hoge.*

Bariton (solo)

Benedictus, qui venit in nomine
Domini.

*Gezegend die komt in de naam van
de Heer.*

Koor

Hosanna in excelsis.

Hosanna in den hoge.

5. Agnus Dei

Agnus Dei, qui tollis peccata mundi,
miserere nobis.

*Lam Gods, dat wegneemt de zonden
der wereld, ontferm U over ons.*

Dona nobis pacem.

Geef ons de vrede.